

УДК 069/51(477/83-25):623/442“15/18”

Мар'яна ВЕРХОТУРОВА

ГАРМАТИ ТА ФОРТЕЧНІ РУШНИЦІ XVI–XIX СТ. У КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІМ. ЛЮБОМИРСЬКИХ

Збережені до нашого часу гармати та фортечні рушниці XVI–XIX ст. є важливим джерелом історичної інформації, тому потребують ретельного дослідження. Це дасть змогу значно глибше проаналізувати розвиток цього виду зброї. Окремою важливою темою сьогодні стає історія формування колекцій зброї в музеях. В українській історіографії немає наукових праць, присвячених вивченню кількісного та якісного складу гармат та фортечних рушниць Музею ім. Любомирських. Майже не розкрита історія розформування колекцій зброї після музейної реформи 1940 р. та їхня подальша доля. Це зумовлює новизну та актуальність статті.

Першоджерелами для вивчення колекції Музею ім. Любомирських є “*Katalog broni w muzeum imienia Lubomirskich*”¹, виданий у 1876 р., “*Przewodnik po museum imienia Ksiazat Lubomirskich we Lwowie*”², виданий у 1909 р., та зброя з фондів Львівського історичного музею.

У 1823 р. у Львові засновано Музей імені князів Любомирських. Музей почав функціонувати як підрозділ бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських. Розташовувався в лівому крилі будинку на вул. Оссолінських (сьогодні – вул. В. Стефаника). Утім, колекцію музею почав формувати значно раніше меценат граф Юзеф Максиміліан Оссолінський.³ Визнаний ерудит, випускник Варшавського конвікту єзуїтів, нащадок магнатського роду вже в 1793 р. почав колекціонувати рукописи, стародруки, згодом зібрання поповнили гравюри, картини, медалі, скульптури та інші речі. У 1817 р. Ю. Оссолінський купує будівлю колишнього монастиря кармеліток взутих, де завдяки його старанням починає функціонувати Національний заклад ім. Оссолінських, діяльність якого була спрямована на збереження та розвиток польської культури.⁴ Не маючи нащадків, у Відні 25 грудня 1823 р. граф підписує договір з Генріком Любомирським, згідно з яким князь ставав куратором Національного закладу ім. Оссолінських. Зі свого боку Любомирський зобов'язався перевезти до Львова із Пшеворська власну колекцію мистецьких творів.⁵ Так було закладено підвалини першої публічної

¹ *Katalog museum imienia Lubomirskich*. – Lwów, 1876. – S. 78.

² *Przewodnik po museum imienia Ksiazat Lubomirskich we Lwowie*. – Lwów, 1909. – S. 123.

³ *Orgelbranda S.* Encyklopedja Powszechna z ilustracjami i mapami / S. Orgelbranda. – Warszawa, 1901. – T. XI. – S. 165.

⁴ *Fischer A.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich: zarys dziejów / A. Fischer. – Lwów, 1927.

⁵ *Дзюбан Р.* Розпорощені скарби: доля збірок Музею ім. Любомирських у складі Львівської

музейної збірки Львова, яку названо “Музей ім. Любомирських”. Фонди поділили на кілька груп: історичні пам’ятки (клейноди, зброя та ін.); історично-археологічні пам’ятки (знахідки кам’яної і бронзової доби, кераміка, старожитності, нумізматики, дипломи, автографи, сфрагістика); твори мистецтва (різьба, образи, портрети).

Особливе місце в зібранні Музею ім. Любомирських належало колекції зброї. У зібранні було представлено різноманітні взірці холодної зброї: мечі, шаблі, кинджали, ятагани та ін. Серед вогнепальної зброї кількісно переважала збірка пістолетів, карабінів та гвинтівок. Перелік озброєння зібрання Музею станом на 1876 р. знаходимо у виданні “*Katalog broni w museum imienia Lubomirskich*”.

Музейна реформа 1940 р., яка відбулася у Львові, спричинила розформування 26 музейних установ, що діяли та активно розвивалися. Унаслідок цього їхні фонди розподілили між кількома великими музеями міста. Таким шляхом до колекції новоствореного Львівського державного історичного музею, сьогодні – Львівський історичний музей (далі – ЛІМ), частково увійшли фонди Музею ім. князів Любомирських та інших музеїв⁶.

Досліджувана група в колекції Музею ім. Любомирських була представлена десятьма предметами. За описом каталогу зібрання, це: три залізні гаківниці XVII–XVIII ст., бронзова шмигівниця XVII ст., залізна гармата XVI ст., дві бронзові гармати XVII ст., дві бронзові гармати XVIII ст., залізна гармата XIX ст.⁷ Детально розглянемо кожну гармату.

У виданні “*Katalog broni w museum imienia Lubomirskich*” предмет під інвентарним №389 описаний так:

Гаківниця кована залізна к. XVII ст.

Довжина ствола загальна – 1840 мм.

Калібр – 26 мм.

Ствол восьмигранний. Канал ствола нарізний. Гаківниця оснащена ударно-кремінним замком. Дерев’яне ложе простої роботи. Знизу на ньому кріпиться гак. Із лівого боку на ложі закріплено залізну табличку, на якій викарбувано літери, розміщені у формі овалу.

Із лівого боку ложа є значні пошкодження.

За описом бачимо, що перед нами не гаківниця в класичному розумінні, а рушниця фортечна, до ложа якої прикріплено гак, що й дало, вочевидь, підстави укладачам каталогу класифікувати зброю як гаківницю.

За визначенням, поданим у словнику-довіднику Ю. Шокарева, рушниця фортечна – це рушниця, яка вирізняється великими розмірами і наявністю гака⁸. Еволюціонувала від пищалі кріпосної XV ст., коли ручна вогнепальна зброя почала

філії Бібліотеки Академії наук УРСР (1939–1941) / Р. Дзюбан // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: зб. наук. праць / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника. – Львів, 2012. – Вип. 4(20). – С. 456–470.

⁶ Терський С. В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни / С. В. Терський // Військово-науковий вісник. – Львів, 2013. – Вип. 19. – С. 67–77.

⁷ *Katalog museum imienia Lubomirskich*. – Lwow, 1876. – S. 65–67.

⁸ Шокарев Ю. Оружие. Иллюстрированный словарь / Ю. Шокарев. – Москва: Росмэн-Пресс, 2003. – С. 224.

розвиватися у двох напрямках: піхотні рушниці та важкі фортечні рушниці. У XV ст. залізні ковані стволи укладали в дерев'яні лежа, підпалюючи заряд за допомогою гноту, який тлів⁹. У XVI ст. почали оснащувати гнотивим замком, згодом – кремінним замком, при цьому дерев'яну колоду замінили дерев'яною ложею з великим прикладом, що робило зброю “делікатнішою”. У каналі ствола почали з'являтися нарізи. Утім і надалі використовували стволи з привареним гаком, які кріпили на колоді та оснащували гнотивим замком¹⁰. Ми вважаємо саме на цьому етапі доцільним розділення термінологічного ряду. Тобто полегшені стволи, оснащені більш досконалими замками, доцільно класифікувати як рушниці фортечні, стволи, закріплені на дерев'яному ложі, як гаківниці¹¹. Із кінця XVII ст. фортечні рушниці відрізнялися від крем'яного мушкета тільки вагою та розмірами, перевищуючи ці параметри в півтора рази¹².

У 1940 р. предмет надійшов до фондів ЛІМ, де йому присвоєно інвентарний № 3-2873¹³. Сьогодні його експонують в “Арсеналі”. Опишемо предмет.

Рушниця фортечна 1690 року. Залізо, латунь, дерево.

Діаметр каналу ствола – 22 мм.

Ствол восьмигранний. У каналі ствола – вісім гвинтових нарізів повного спірального оберту.

Дуло потовщене, посилене масивною залізною пластиною з гніздом для гака, оббите латунню. До дульної частини знизу приварено масивну залізну пластину з зубчастим краєм – гак.

У казенній частині розміщений паз для прицілу.

Приклад п'ятигранний, з опущеною щокою, до якої прибито фігурну латунню пластину з вигравіруваними овально літерами і датою 1690.

Знизу до ложі прикріплено ажурну залізну пластину.

Замок перероблений з колісцевого. Спусковий гачок S-подібний.

Згідно з путівником по експозиції 1909 р. Музею ім. Любомирських, описану нами фортечну рушницю експонували в збройовні з лівого боку від входу¹⁴. Фондова група “Зброя” на той час вже була завдяки старанням князя Генріка Любомирського та його сина найбагатшою в Музеї, адже з часу перевезення зібрання до Львова її кожного року поповнювали новими предметами.

⁹ Вилинбахов В. Б. К вопросу о датировке устюжно-железопольских пищалей / В. Б. Вилинбахов // Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея. – Ленинград, 1959. – Вып. 4 / [редкол. И. П. Ермошин (отв. ред.) и др.]. – С. 235–243.

¹⁰ История отечественной артиллерии. – Москва, 1959. – Т. 1. – Кн. 1 / [редкол.: С. С. Варенцов (отв. ред.) и др.]. – С. 145–148.

¹¹ Barbu D. Arme de foc portative din secolele XV–XVIII in muzeele din Transilvania / D. Barbu. – Sibiu, 2013. – S. 37–43.

¹² Средние века. Эпоха Ренессанса: Пехота – Кавалерия – Артиллерия / Ф. Функен, Л. Функен; пер. с фр. М. Б. Ивановой. – Москва: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Издательство Астрель”, 2002. – С. 56–57: цв. ил. (Энциклопедия вооружения и военного костюма).

¹³ Львівський історичний музей. Інвентарна книга VI. Інвентарний № 3-2873.

¹⁴ Przewodnik po museum imienia Ksiazat Lubomirskich we Lwowie. – Lwów, 1909. – S. 123.

Предмет із колекції Музею ім. Любомирських під інвентарним № 390, згідно з каталогом, значився як гаківниця XVII ст., оснащена колісцевим замком¹⁵. Ствол восьмигранний, нарізний, з ціликом недалеко від замка. Ложе яворове, простої роботи. Недалеко від вильоту є залізний гак. Тут же, над замком із лівого боку, є кришечка. Біля замка прикріплено бляху, на якій витравлено сцену знайдення Христа святим Євстахієм та напис “Eustachus”, із другого боку – рік 1636, чи 56. Курок втрачений.

У 1940 р. предмет було передано до фондів ЛІМ, де йому присвоєно інвентарний № 3-2889¹⁶. Сьогодні експонують в “Арсеналі”. Опишемо предмет.

Рушниця фортечна 1636 (56?) р. Залізо, дерево.

Діаметр каналу ствола – 22 мм.

Ствол восьмигранний. У каналі ствола є вісім гвинтових нарізів повного оберту. Із нижньої частини дула приварено гак із зубчастим краєм. У казенній частині ствола розміщено прорізний приціл.

Замок колісцевий. Колісце прикрите прорізним кожухом. На замочній дошці викарбувано сцену знайдення Ісуса Христа св. Євстахієм і напис “Eustachus”.

Ложе дерев’яне, п’ятигранне, з опущеною щогою. Ців’я з латунним окуттям. Рушниця має ключ для зведення замка.

Згідно з путівником по експозиції 1909 р. Музею ім. Любомирських, описану рушницю, яка сьогодні у фондах ЛІМ зберігається під інвентарним № 3-2889, експонували в збройовні поряд з вищеописаною рушницею фортечною під інвентарним № 3-2873.

Особливо цікавою для нас є рушниця фортечна, якій в колекції Музею ім. Любомирських присвоєно інвентарний № 391¹⁷. У каталозі Музею предмет описують так:

Гаківниця п. XVIII ст. Ствол товстий, восьмигранний, гвинтовий. Ложе дерев’яне закінчується кулею з борозною. З лівого боку на металевій пластині герб Львова. Недалеко від дульного зрізу розміщено гак. По лінії замка гриф залізний для тримання лівою рукою під час прицілювання. На металевій пластині, що прикриває замок, є напис “BALCER/WERNERADNI/1712”.

Під час музейної реформи рушницю було передано до фондів ЛІМ. Зараз експонують в “Арсеналі”, інвентарний № 3-3275¹⁸. Опишемо предмет.

Рушниця фортечна. Львів. Майстер Бальцер Вернер-молодший. 1712 рік. Залізо, латунь, дерево.

Довжина рушниці загальна – 1540 мм.

Діаметр каналу ствола – 23 мм.

Ствол рушниці восьмигранний, потовщений на дульному зрізі. Паз для прицілу розміщений у казенній частині ствола. Ців’я п’ятигранна, з чотиригранним

¹⁵ Katalog museum imienia Lubomirskich. – Lwów, 1876. – S. 65.

¹⁶ Львівський історичний музей. Інвентарна книга VI. Інвентарний № 3-2889.

¹⁷ Katalog museum imienia Lubomirskich. – Lwów, 1876. – S. 66.

¹⁸ Львівський історичний музей. Інвентарна книга VII. Інвентарний № 3-3275.

потовщенням спереду, частково окуте залізною бляхою, на якій викарбувані літери “IE”. На замочній дошці викарбувано напис “BALCER/WERNERADNI/1712”.

Приклад п'ятигранний, з кулеподібним закінченням і опущеною “щогою”, в яку врізано латунне зображення лева з трьома пагорбками в лапах (неповне зображення герба Львова). На кінці прикладу рельєфно вирізьблено профільне чоловіче погруддя. Ззаду в ців'я вставлено масивну залізну пластину та восьмигранний гак із закінченням у вигляді голови дракона.

Із викарбуваного на замочній дошці напису довідуємося, що фортечну рушницю виготовив майстер Бальцер Вернер-молодший, який працював у Львові у 1702–1714 рр.¹⁹.

Під інвентарним № 392 в Музеї ім. Любомирських обліковували бронзову гармату невеликого розміру на дерев'яному лафеті²⁰. За описом каталогу, це бронзова шмигівниця на лафеті XVII ст. Оздоблена в ренесансному стилі, в казенній частині герб (який саме – не вказано) та напис “Mar.Ant.Bala. MDCXLVI”, далі – різьблений святий Євангеліст Лука. При запалі напис латиною “Illesitangimuscumfurorefulgimus”. Лафет дерев'яний, окутий залізом.

Під інвентарним № 393 в Музеї ім. Любомирських обліковувалася бронзова гарматка XVIII ст. (салютна?)²¹. Ствол гладкий. Лафет дерев'яний, окутий залізом. Довжина ствола загальна – 852 мм. Калібр – 16 мм.

Доля цих двох гармат нам невідома. Після розформування Музею ім. Любомирських до фондів ЛІМ вони не надходили²².

Під інвентарним № 395 в Музеї ім. Любомирських обліковували бронзову гармату 1630 р., вилиту Георгієм та Каспаром Франке на замовлення Миколая Кристофора Конєцпольського²³. Із фондів Музею ім. Любомирських гармату було передано як депозит в Історичний музей м. Львова. Після реформи 1940 р. включено до основних фондів Львівського історичного музею. Сьогодні гармату експонують в “Арсеналі”, їй присвоєно інвентарний № 3363.

Каспар Франке працював у Львові з 1601 до 1639 р. Спочатку як помічник батька, Георгія Франке, після його смерті у 1635 р. очолив міську людвисарню. Каспар Франке був талановитим митцем-ливарником, виготовляв гармати не лише для Львова, але й на численні приватні замовлення. Серед них і вищезгадана гармата. Відомо кілька серій гармат майстра. З інвентарів львівського арсеналу маємо свідчення про кілька гармат під назвами знаків зодіаку, з емблемами на стволах. О. Мальченко припускає, що серія гармат із зображенням постатей євангелістів, згадана в інвентарі 1724 р., теж належала Каспарові Франке²⁴.

¹⁹ Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.) / О. Мальченко. – Київ, 2009. – 284 с.

²⁰ Katalog museum imienia Lubomirskich. – Lwów, 1876. – S. 66.

²¹ Tam же.

²² Львівський історичний музей. Фондова група “Зброя”. Інвентарні книги Музею.

²³ Ludwisarstwo Lwowskie za Zygmunta I. – Lwów, 1921. – S. 106.

²⁴ Мальченко О. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. Частина перша / О. Мальченко. – Київ, 2011. – С. 119–121.

Гармату з колекції Музею ім. Любомирських також можемо вважати “серійною” на підставі наявності ще двох таких самих за архітектонікою та майже аналогічно декорованих гармат. У фордах Львівського історичного музею зберігається друга з гармат (інвентарний № 3-3364), зараз її експонують в “Арсеналі”²⁵. Третя зберігається у фондах Музею війська польського²⁶.

У колекції Музею ім. Любомирських була ще одна знакова для Львова гармата, а саме – св. Томас – одна з “апостолок”, яку в 1740 р. відлив майстер А. Полянський. Обліковували її під інвентарним № 396 та передали на депозит Історичному музею м. Львова. Сьогодні гармату зберігають у фондах ЛІМ.

Довжина ствола загальна – 900 мм.

Діаметр каналу ствола – 49 мм.

Довжина дульної частини – 435 мм.

Довжина чопової частини – 165 мм.

Довжина казенної частини 231 мм

Довжина винграду – 69 мм.

Товщина базового кільця – 12 мм.

Відстань від базового кільця до центру запального отвору – 43 мм.

Тіло гармати конічної форми, конструктивно й візуально ділиться на три частини: дульну, цапфову і донну.

Дульне потовщення змодельоване у вигляді кількох різнопрофільних, що примикають один до одного, кілець різного діаметра, (від дульного зрізу: кільце типу астрагал переходить у скоцію, далі знову йде кільце типу астрагал, до якого примикають три кільця типу четвертий валик в порядку зменшення діаметра). Плавним вигином дульне потовщення переходить у ствол. Дульна шия оперезана фризом, змодельованим у вигляді рослинних волют, оздоблених листочками. Обмежує дульну шийку поясок, сформований з кільця типу астрагалу, до якого примикають з обох боків тоненькі кільця типу полочки. Далі гарматний ствол оздоблений пишним фризом: по центру зображено дві гармати на лафетах, розвернені одна до одної казенними частинами, під дулами яких лежать ядра. Над гарматами є чотири перехрещені стріли. Над центром схрещених стріл – чотирипелюсткова розета, обрамлена з обох боків гілками з листям. Завершує композицію зображення маскарона ангела з крилами. З обох боків композицію обмежують стилізовані колони, над якими є людські маскарони. По центру дульної частини ствола розміщено чоловічу фігуру – зображення святого Томаса. Під фігурою є напис латиною маюскульними літерами “S. THOMAS”. Зображення постаті святого виконано доволі рельєфно. Завдяки цій композиції описана гармата отримала своє ім’я – святий Томас.

Дульну частину завершує фриз, виконаний як стилізовані пальметти та композиція кількох кілець різного рельєфу: астрагал, скоція, четвертий валик, астрагал, схил, скоція, четвертий валик.

Цапфова частина найкоротша. Від дульної частини відмежовує кільце типу обруча. Цапфи симетричні, розміщені горизонтально, по лінії центральної осі

²⁵ Львівський історичний музей. Фондова група “Зброя”. Інв. № 3-3364.

²⁶ Музей Війська Польського. Інв. № 3079.

гармати. Довжина правої цапфи – 45 мм, діаметр – 43 мм. Довжина лівої цапфи – 44 мм, діаметр 42 мм. Також у цапфовій частині розміщено дві дуги, (т. зв. дельфіни), виконані у вигляді морських потвор. Поміж ними по центру чопової частини пуансоном вибито чотирипелюсткову розетку, середина якої оздоблена решіткою. Цапфову частину завершує кільце типу полички, яке примикає до астрагалу і скоцією переходить у казенну частину.

Казенна частина починається кільцем типу обруча. По центру розміщений запальний отвір у прямокутній панівці. Таріль плоска. Винград виконаний у формі, наближеній до конуса.

Під інвентарним № 397, за описом каталогу, зберігалася залізна заклепана гармата 1848 р., знайдена на городі в с. Кулачківці. Під інвентарним № 398 зберігали залізну заклепану гармату часів Північної війни²⁷. Доля цих гармат нам не відома. До фондів ЛІМ вони не надходили²⁸.

Під час музейної реформи, яка розпочалася у Львові 5 травня 1940 р., Музей ім. Любомирських було розформовано. Фонди розподілено між новоутвореними музеями. Шість предметів із фондів Музею ім. Любомирських було передано до фондів Львівського історичного музею. Доля чотирьох гармат нам не відома. Із 1981 р. гармати експонують в “Арсеналі”. Стан збереження предметів задовільний. Під час огляду видимих ушкоджень не виявлено. Про реставраційні чи консерваційні роботи записів в інвентарних книгах ЛІМ немає.

Колекції зброї завжди привертають до себе особливу увагу. Справжньою скарбницею історії артилерії XIV–XVIII ст. є зібрання гармат Львівського історичного музею. Сьогодні особливої актуальності набувають дослідження, присвячені історії формування музейних колекцій. Адже достовірна інформація про те, звідки надійшов предмет до музейних фондів, сприяє атрибуції. Зібрані пам’ятки дають змогу простежити етапи еволюції гарматного виробництва. Детальне вивчення кожної гармати з колекції допоможе відкрити нові сторінки історії розвитку артилерії, поглибити знання про центри виготовлення та використання гармат. Дасть нам змогу побачити етапи змін та вдосконалення різних елементів ствола та вплив цих змін на технічні характеристики зброї зі століття в століття.

Мар'яна Верхотурова. Гармати та фортечні рушниці XVI–XIX ст. у колекції Музею ім. Любомирських

У статті досліджено кількісний та якісний склад гармат та фортечних рушниць XVI–XIX ст. у колекції Музею ім. Любомирських. Проаналізовано каталог Музею, частково висвітлено експозицію зброї. Зроблено детальний опис досліджуваних предметів. Особливе місце в зібранні Музею ім. Любомирських належало колекції зброї. Станом на 1909 р. фондова група “Зброя” була найбагатшою в музеї та постійно поповнювалася. Під час музейної реформи, яка відбулася у Львові в 1940 р., Музей ім. Любомирських було розформовано. Фонди розподілені між новоутвореними музеями. Описану колекцію зброї було передано до фондів Львівського державного республіканського

²⁷ Katalog museum imienia Lubomirskich. – Lwów, 1876. – S. 67.

²⁸ Львівський історичний музей. Інвентарні книги музею.

історичного музею, сьогодні – Львівський історичний музей. Із 1981 р. її експонують в “Арсеналі”.

На підставі аналізу інвентарних книг та експозиції Львівського історичного музею зроблено висновки про стан збереження описаних предметів.

Ключові слова: гармати, рушніці фортечні, колекція, Музей ім. Любомирських, Львівський історичний музей.

Maryana Verkhoturova. Cannons and fortress guns 16–19th in collection Lyubomirsky Museum

The quantitative and qualitative composition of artillery and fortress guns of XVI–XIX centuries in the collection of the Lyubomirsky Museum is researched in the article. The catalogs of the museum are analyzed; the exposition of weapons is partially highlighted. A detailed description of the analyzed subjects is made. A special place in the Lyubomirsky Museum collection was provided for a weapon collection. In 1909 the fund group “weapons” was the richest in the museum and was constantly replenished. Artillery was represented by nine subjects. During the museum reform, that took place in Lviv in 1940, the Lyubomirsky Museum was disbanded. Foundations were divided between newly created museums. The collection of weapons described in the paper was transferred to the funds of the Lviv State Republican Historical Museum, that is now called the Lviv Historical Museum. Since 1981, it has been exhibited in Arsenal.

Based on the analysis of inventory books and the exposition of the Lviv Historical Museum, conclusions were made about the state of preservation of the described objects.

Key words: cannons, fortress guns, collection, Lyubomirsky Museum, Lviv Historical Museum.